

Kolah Gábor

Demográfiai válság az Ormánságban

*Családrekonstrukció eredmények a vajszlói anyakönyvi kerületből**

A MEGKEZDETT ÚT

Andorka Rudolf az ormánsági egykezés kérdéskörét vizsgálva elvégezte két település, Vajszló és Besence református anyakönyveinek családrekonstrukciós módszerrel történő elemzését.¹ Vizsgálata az 1747. évvel kezdődött és az egyházi anyakönyvek kutathatóságának a kutatásakor általánosan érvényben lévő határvéssel, 1895-tel zárult.² A két világháború közötti időszak egyik fontos, sok és sokféle reakciót kiváltó kérdése volt az egykezés, azaz az egyetlen gyermek vállalásának – kiterjesztett értelemben azonban a legcsekélyebb születésszabályozásnak³ – a jelensége. Kutatói szerencsénk, hogy egy másmilyen indíttatású vizsgálat eredményeként 1895-től, tehát az Andorka-féle kutatás zárópontjától rendelkezésünkre álltak a vajszlói anyakönyvi kerület⁴ anyakönyveinek másodpéldányai digitalizált formában. Az anyag kínálta magát a kutatásra, ami a kellő inspiráció és támogatás mellett szervezett keretet öltött, így időkereteit tekintve tágabb, a kutatás fókuszába bekerült személyek körét tekintve pedig sokszínűbb lett. A válságjelenségek körében vizsgált hazai népesedési válság – a korábbi kutatások és polémiák nyomán – jól megragadható pontja az ormánsági egykezés gyakorlata, amelynek több látószögű elemzésével közelebb jutunk annak a – feltételezésünk szerint – mentalitásbeli, igényességi fordulatnak a megismeréséhez és megértéséhez, amely együtt járt a kevesebb gyermek vállalásával és a gyermek mint megnövekedett érték kezelésével. A népesedési válság értelmezése – az alábbiakra

* A tanulmány az MTA–ELTE Válságtörténeti Kutatócsoport támogatásával készült.

¹ Tanulmányunkban törekedtünk az Andorka eredményeivel való összevetésre, vizsgálati keretünk azonban bővebb, ezért kerültük az összevetést ott, ahol az nem lenne torzításmentes.

² Andorka 2001b: 66.

³ A *Társadalomtudomány* körkérdésére válaszolva Pezenhoffer Antal római katolikus hittanár, statisztikus a következőképpen határozta meg az egyke fogalmát: „Az egyke szó eredeti értelme, azáltal, hogy irodalmi és tudományos szóvá lett, változáson ment át, kibővült, úgyhogy most már nemcsak az egyetlen gyermeket értem e kifejezésen, hanem általában azt a társadalmi jelenséget, hogy a szülők gyermekeik számát – a természet folyásába erőszakosan beavatkozva – mesterségesen korlátozzák” (Pezenhoffer 1924: 22).

⁴ A kerület illetékessége többször módosult, a vizsgálatunk alá vett települések a következők: Baranyahídvég és Sámód (1907-ig), illetve Besence, Kisszentmárton, Vejti, Hirics, Lúzsok, Páprád és Vajszló (a halálzási adatok tekintetében 1980-ig). *Magyarország helységnévtára* 1895; *A Magyar Korona országainak helységnévtára* 1898; *Magyarország helységnévtára* 1933.

tekintettel – megkívánja, hogy népesedéspolitikai szempontból hangsúlyozzuk a válság tényét, amely hosszabb távon éreztette és – térben is elterjedve – érezteti hatását az állam társadalmi és gazdasági szerkezetén.

A születésszabályozás a családtervezés eszköze:⁵ megelőző fék,⁶ annak malt-husi értelmében.⁷ Bár alapvetően modern kori népesedési jelenség, Magyarországon nem a modern társadalomfejlődési tendencia eredménye.⁸ Terjedését a szociológus Braun Róbert a lakosság vagyonosabb és intelligensebb részéhez kötötte,⁹ de esetünkben ez a korábbi kutatásokban sem nyert igazolást.¹⁰ Hangsúlyozni kell azt is, hogy a születésszabályozás egyáltalán nem érvényesült minden ormánsági család esetében.¹¹

Szociálanropológiai kutatások már korábban rámutattak az egészen primitív körülmények között élők esetében is alkalmazott születéskorlátozásra.¹² A Horthy-korszakban az abortuszt súlyosan büntették,¹³ így a házasságon belüli születéskorlátozás gyakorlata érvényesült, amelynek nagyobb hatékonysága a korábbi eljárásokhoz viszonyítva ismert.¹⁴ Feltehetően az alkalmazott módszerek nívója az, amely változást hozott, de ezekre a kor irodalmában inkább csak utalásokat találunk.¹⁵ Az Ormánság kapcsán két konkrét módszerrel

⁵ „Ezalatt az egyéneknek vagy pároknak azt a törekvését értjük, amely a fogamzás mechanizmusának ismeretén alapuló módszerek alkalmazásával az utódok számát kívánja befolyásolni” (Klinger 1996: 190).

⁶ „A megelőző fék, amennyiben önként vállalt, sajátosan emberi, mert az ember ama felsőbbrendű észbeli képességéből fakad, amely alkalmassá teszi őt a távolabbi következmények felmérésére is” (Malthus 1982: 72).

⁷ „[A] népességnövekedés és a pozitív fékek (éhínség, járvány, háború) ördögi körének ismerete rávezetheti a népességet, hogy a népszaporulatot házassági korlátokkal szabályozza” (Livi-Bacci 1999: 101).

⁸ Gyáni 2006: 76.

⁹ Braun 1992: 55.

¹⁰ „[A] születéskorlátozás a gazdasági megrekedésre, a fejlődési lehetőségek bezárulására való reakció lehetett. Bár ez a magyarázat elfogadhatónak látszik, mégsem tekinthetjük többnek hipotézisnél, mert egyelőre nem tudjuk megmagyarázni, miért éppen az Ormánságban indult meg már a 18. század végén a születéskorlátozás” (Andorka 2001b: 96).

¹¹ „Az 1851 és 1895 között kötött házasságokban már a kétgyermekes családok a leggyakoribbak. Végig marad azonban néhány család, amelynek gyermekszáma olyan nagy, hogy feltételezhetjük: nem alkalmaztak születéskorlátozást” (Andorka 2001a: 42).

¹² Andorka 1981: 94.

¹³ Gyáni 2006: 77.

¹⁴ „A születések számának csökkenésében a döntő tényező a tudatos születésszabályozás bevezetése volt, amely kétségkívül hatékonyabb módszer, mint a hosszú szoptatási idő, a kései házasság vagy a házasságkötéstől való tartózkodás” (Livi-Bacci 1999: 143–144).

¹⁵ „Ezekben a parasztközségekben a megelőzés és az elhajtás számtalan módszere áll rendelkezésre: még az sem korlátozza a nemi életet, hogy a következményekkel kellene számolni” (Erdei 1973: 181). „Védekezési módjuk a legegyszerűbb, az óvszereket ugyan ismerik, de drágaságuk miatt alig használják. Katonáságot viselt és gazdasági iskolát járt legények hozták először a faluba, ezek általában alaposan kitanulják, amit ezen a téren kitanulni lehet és szívesen adják tovább a fiataloknak” (Szabó 1986: 180).

találkoztunk: a *coitus interruptusszal*¹⁶ és a facsiga alkalmazásával, amelyről azonban – Kovács Imre beszámolóján kívül¹⁷ – más korabeli, írott anyagot egyelőre nem sikerült fellelnünk (a szóbeli közlés is esetleges).

Nem mellőzhető a kérdés kapcsán a bábák szerepének rekonstruálása sem: munkájuk bizalmi jellegű, azt a közösség szimpátiája alapján gyakorolták, falusi közegben a bábamesterség általában életre szóló megbízás volt.¹⁸ Egy hasonló szerepkörű, de inkább félt, mint kedvelt (nem egyedüli jelenségként boszorkánynak tartott), a bába szerepét ellátó asszony képét mutatja be Kodolányi János a *Szép Zsuzska* című kisregényében. Feladatát sejteti, de a magzatelhajtás „ezer fortélyából” egyet sem konkretizál.¹⁹ Ugyancsak felhívja a figyelmet a bába szerepére Kovács Imre,²⁰ illetve részletesebb leírást ad Féja Géza – igaz, a Vihar-sarokra vonatkozóan.²¹ Egy később kifejtteni kívánt magzatelhajtási eset kutatásából ismerjük, hogy meglehetősen kevés a magzatelhajtási per az I. világháború végén, illetve az azt követő években, ami mögött nemcsak a kiesett gyermekszám pótlásának igényét feltételezzük, hanem a bábák – a korábbiakban szintén jellemző – hatékony közreműködését is.²²

A két világháború közötti Magyarország társadalmi problémái közül a népességfogyatkozás fokozatosan előtérbe került. A *Nyugat* 1933–1934. évi, *Elfogy a magyarság?* című ankétja igyekezett a témában valamennyire is érintett érte-

¹⁶ „Az amúgy is kényszerházasságok útján összekerülő házastársak gyűlölik egymást. A megszakított nemi közösülések [...] következtében, amit éveken keresztül folytatnak, idegileg teljesen tönkremennek” (Kovács 1989: 78–79).

¹⁷ „Tehát szabályozták a születéseket. Erre egy fából faragott csiga szolgált. A facsigát finom kender- vagy lenfonállal körülcavarták és a méhnyakba illesztették, hogy közösüléskor a megtermékenyülést akadályozza meg. Utána kivették, de sokszor bent maradt, benőtt és operatív módon kellett eltávolítani. Ezt a fogamzásgátló eszközt még ma is használják, de módosították: a fonál közé kinint hintenek, hogy biztosabb legyen a védőhatása. [...] Mivel váratlanul érte őket az a meglepetés, hogy ezután csak az eddigi jobbágytelek lesz minden joguknak érvényesítési területe, drasztikusan csökkentétek a szaporodás csökkentése érdekében. Most már nem volt szükség sok gyerekre; eltüntetésükre kellett gondolni. A facsiga sokszor nem működött tökéletesen, a gyerekek megszülettek és útban voltak: egyszerűen megfojtották őket. [...] Később másként intézték el az ilyesmit – de tökéletesen, mert az újszülöttek 30–50%-a egy éven belül mindig meghalt” (Kovács 1989: 67–70).

¹⁸ Krász 2003: 203.

¹⁹ „Gyakran hoztak nyomorék, sírós, ványadt gyermekeket, ezeket csak a véletlen segítette át embriókorukban a magzatelhajtás ezer fortélyán, s nagyon kellett az életet akarniok, hogy sikerült a világra jönniük” (Kodolányi 1975: 84).

²⁰ „A magzatelhajtásnak valóságos technikája fejlődött ki. Akadt minden faluban egy-egy öregasszony, aki értett a dolgokhoz, és aki mindig rendelkezésre állott a bajba jutott menyecskéknek” (Kovács 1989: 71).

²¹ „Ha nem gyakorolja a bába, akkor maguk az asszonyok csinálják a legbarbárabb módszerekkel. Preventív óvakodásra nincsen mód, a születések humánus és preventív szabályozása ellen hivatalos küzdelmet folytatunk igen tiszteletre méltó indokokkal. A nép azonban éppen ezért a legbarbárabb eszközökhöz folyamodik. A lúdtoll, tollszár, kötőtű mindmegannyi ágyúnál és tanknál pusztítóbb fegyver a magyar jövő ellen” (Féja 1980: 91).

²² Az említett per ismertetésére 2013. augusztus 23-án került sor Sümegen, a Hajnal István Kör *A test a társadalomban* című konferenciáján *Magzat a méhben. Magzatelhajtási perek Baranya megyében a két világháború között* című előadásunkban.

miségeket – túlnyomórészt írókat – megszólaltatni, annak okait és következményeit vizsgálva. Az ormánsági születésszabályozással kapcsolatban a szellemi, neurotikus hatások erőteljesen negatív mivoltáról Kodolányi János és Kovács Imre egyetértett,²³ a fizikai elváltozásról Harsányi Gréte²⁴ és Kovács Imre²⁵ meglátása ellentétes volt. Az ankét írásait olvasva azt is látjuk, hogy hiába említi több szerző visszatérően a születéskorlátozás problémáját, abban a kérdésben sincs egyetértés közöttük, hogy itt preventív születésszabályozásról vagy magzatelhajtásról van-e szó. Mindkettőről beszélnek, de egyik esetében sem kerül sor részletes elemzésre, meghagyják a kérdést a maga homályában, hiszen ez a kérdéskör egyike volt azoknak a legkardinálisabb aspektusoknak, amelyek a sugallni kívánt paraszti tudatlanságot és brutalitást hangsúlyozták, jellemzően a középosztály megbotrántoztatására.²⁶

A születésszabályozással kapcsolatban a szövegek egymás mellé helyezése, ütköztetése meggyőz bennünket annak a tételnek az érvényességéről, hogy kétségtelen, volt valóságalapja a leírásoknak, de feltételezhetően messze nem általános, hanem inkább egyedi és jó eséllyel torzított történetek szolgáltak a legvadabb elképzelések táptalajául.²⁷ Hogy árnyaltabb képet kapjunk, nézzük, miről tanúskodnak az anyakönyvek.

CSALÁDREKONSTITÚCIÓS EREDMÉNYEK

A születésszabályozás mérése céljából a nominális vizsgálat „királyi útjaként” számon tartott családrekonstitúciós eljárást alkalmaztuk, amikor 111 családlap adataiból számoltunk házas korszecifikus termékenységi arányszámot és átlagos szülési intervallumot. Az eljárás során módszertanilag az Andorka Rudolf által is követett megoldást választottuk, amikor hagyományos családlapokat állítottunk össze, és ezek alapján végeztük számításainkat. A családrekonstitúció során használhatónak tekintettünk minden olyan családlapot, ahol a házasság kezdő időpontja biztosan, lezárulta pedig biztosan vagy nagy valószínűséggel megállapítható. A kezdőpont

²³ „Az egykés vidékek melegágyai a legsúlyosabb neurózisoknak, amelyeket csak táplál a gyermekektől való védekezés drasztikus módja a szexuális érintkezésben” (Kodolányi 1963: 35).

²⁴ „A brutális módon történő magzatelhajtáshoz viszonyítva aránylag kevesen mennek tönkre, amit az bizonyít a legjobban, hogyha az egyetlen gyermek elpusztul, születik nekik másik, még ha tíz-tizenöt évi szünet volt is közben. S ha az apa miatt nincs gyerek, az asszony másutt szerez – egy gyerek kell” (Harsányi 1992: 49).

²⁵ „Az egygyererendszer bevezetése a házaselet nemi funkciójának a szabályozását vonja maga után, amit különböző módon véghez is visznek, és ezzel tönkreteszik magukat nemcsak fizikailag, hanem szellemileg és erkölcsileg is. A magzatelhajtásoknál a beavatkozás ugyanis nem mindig tökéletes. Sokszor olyan elváltozásokat idéz elő, amelyek egyrészt az asszonyok meddőségében, másrészt megrokkánásában jelentkeznek” (Kovács 1989: 75).

²⁶ Némedi 1985: 149.

²⁷ Ennek illusztrálására: „a bába tanácsára elvett és eltüntetendő magzatot a faluban a disznókkal volt szokás megetetni. Így volt a legbiztosabb, hogy nem marad nyoma a bűntettnek” (Harsányi 1992: 48).

meghatározása a házassági anyakönyvbe történt bejegyzéshez kötődik, a házasság lezárultát pedig legalább az egyik fél halálozási adatának megléte vagy a válás tényének utólagos rögzítése jelenti. Az esetek többségében csak az egyik fél halálozási dátumát találtuk meg, aminek oka lehet, hogy a másik házasság magas életkort ért meg (tehát kiesik az 1980-ig terjedő halotti anyakönyv felvételi köréből), vagy nem a lakóhelye szerint illetékes anyakönyvi kerület területén halt meg.²⁸ Azok közül a családlapok közül, ahol ismert volt a házasságkötés dátuma és biztos vagy valószínűsíthető a házasság megszűnésének a dátuma, további 15 családlapot emeltünk ki. Ezek értékeit nem használtuk fel, mivel általában előrehaladott életkorban kötött házasságok, ahol rendszerint mindkét fél özvegy, és gyermek nem született. Így állt össze a már említett 111 családlapunk, amelyek közül 64 családlap esetében a házaspár vajszlói illetőségű, 17 családlapnál a felek vejtiek, 13-13 családlap esetén pedig hiricsiek és besenceiek. Egy-egy családnak van Baranyahidvegről, Kísszentmártonról, Páprádról és Lúzsokról.

A családrekonstrukciók eredmények értékelésénél fontos előrebocsátani, hogy az összeállított családlapok az összes házasságoknak alig több mint a negyedét teszik ki, a beazonosított születések pedig az összes születés 15%-át. Ebből a szempontból tehát pontosan az a hiányzó 75% lenne érdekes, amelyhez a születések 85%-át rendelhetnénk (ebben persze a házasságból és házasságon kívül született gyermekek egyaránt benne lennének). A felekezeti megoszlást tekintve is erős egyenetlenséggel szembesülünk: 101 családlap esetében mindkét házasság református, csupán kilenc esetben római katolikus és két esetben izraelita vallású. 14 családlapnál az egyik fél római katolikus, a másik református; nincs olyan családlap, ahol az eltérő vallású házaspár valamelyike egy harmadik felekezethez tartozna. A kutatás során kontrollként felhasznált népszámlálási eredményekkel összevetve úgy tűnik, hogy a családlapok nem tükrözik az a heterogenitást, amelyet várnánk.

A *korspecifikus házasságtermékenység arányszám* (1. táblázat) a leglényegesebb termékenységi mutató,²⁹ amelyet a vizsgált kohorszot alkotó nők által szült gyermekek számából és az általuk házasságban élt évek számából kapunk.³⁰ Az eredményt a hutteriták termékenységi arányszámához viszonyítjuk, akiknél ez a szám 11 000 körüli, így 8 300 körül bizonyos fokú, 6 500 alatt pedig nagyfokú születéskorlátozás valószínűsíthető.³¹ Mivel 1930-ig vettük fel a születési adatokat, ezért három kohorszot képeztünk a vizsgált házaspárokból, amikor az 1895–1899, 1900–1904 és az 1905–1909 között házasságkötőket tekintettük a családlapok összeállításához szükséges báziscsoportnak.³² Így az 1909-ben házaso-

²⁸ Feltételezésünk szerint az 1960-as évektől számos, a vizsgálati fókuszba bekerült egyén a pécsi kórházban halhatott meg, így elhalálozásának anyakönyvi bejegyzésére is ott kerülhetett sor. Feltevésünket erősíti, hogy a felvett születési anyakönyvek utólagos bejegyzései között ott, ahol írták a halálozás bejegyzésének helyét, egyre gyakrabban tűnik fel Pécs.

²⁹ Andorka 1988: 42.

³⁰ Andorka 1988: 43–47.

³¹ Andorka 1988: 49.

³² A felosztás hasonlít az Andorka által követett periodizációhoz, bár az áttekintett 15 év miatt nem volt lehetőségünk az Andorka által követett nagyobb (30, illetve több mint 40 éves)

dottak esetén is több mint 20 év állt rendelkezésünkre, hogy a szüléseket megfigyeljük, amire nemcsak itt, de az átlagos szülési intervallumok kiszámításánál is nagy szükség van. Ahogy a táblázat is mutatja, a teljes házasságtermékenységi arányszám a három kohorsz eredményeit összegezve 3 253, amely mélyen alatta van a hutteriták arányszámának, és amely igazolja, hogy nemcsak a születéskorlátozás, de azok közül, akiknél elemezhető családlapot kaptunk, többeknél az egykezés is biztosra vehető. Az 1895 és 1899 között házasodott nőknél ez 3 420 (az összes házasságokhoz mért arányuk 31%, az összes szülésekhez mért arányuk 21%), az 1900 és 1904 között házasultaknál 3 064 (23% és 12%), míg az 1905 és 1909 között házasultak esetében 3 279 (24% és 14%). Bár nagyon alacsony a házasságkorspecifikus termékenységi arányszám, figyelemre méltó, hogy a feldolgozottság arányával (mind a házasságoknál, mind a szüléseknél), emelkedik az arányszám is.

1. táblázat

A korszpecifikus házasságtermékenységi arányszám főbb arányszámai, 1895–1930

	A nő életkora Szült gyermekszám	Korcsoport														
		15–19		20–24		25–29		30–34		35–39		40–44		45–49		
		hónap	gyermek	hónap	gyermek	hónap	gyermek	hónap	gyermek	hónap	gyermek	hónap	gyermek	hónap	gyermek	
Összesen	2583	208	1517	36	5283	80	6066	52	5997	30	5511	6	4829	4	2876	0
A hónapok átszámítása évekre			127		441		506		500		460		403		240	
Korszpecifikus házasság- termékenységi arányszámok			283		181		103		60		13		10		0	
Teljes házasságtermékenységi arányszám													3253			
Házasságok aránya az összes házassághoz viszonyítva													26%			
Születések aránya az összes születéshez viszonyítva													15%			

A családlapokat felekezeti megoszlás szerint is megvizsgáltuk. A legmagasabb arányszámot a két izraelita családlap után kaptuk: itt a házasságkorszpecifikus termékenységi arányszám 6 583, őket követik a római katolikusok (4 494), majd a reformátusok (3 212), míg a legalacsonyabb arányszámot azok a házaspárok

léptékekre, így hogy összehasonlítást tehesünk, az öt éves bontást tekintettük célszerűnek. A házasságokhoz rendelt születési időhatárok feldolgozottságának határideje nem fedti le a teljes két világháború közötti időszakot, ezzel viszont kutatásunk nem marad sokáig adós.

produkálták, akik eltérő felekezethez tartoztak: náluk 3 024 a vizsgált termékenységi arányszám. Az eredmények a kibontakozó demográfiai válság eklatáns példái, mivel az eseti magas arányszám is – kis híján – nagyfokú születéskorlátozásnak minősül a hutteritákhoz igazított termékenységi relációban.

Hangsúlyozzuk viszont, hogy a felhasznált családlapok durván harmadát alkotják a legoptimálisabb esetben összeállítható családlapszámnak (ebbe nem számítjuk azokat, amelyeket a valószínűsíthető kései újrահázasodás vagy egyéb ok miatt kiemelnénk). A családrekonstrukciós adatok esetünkben nemcsak hogy a népszámlálási és egyéb mutatóknak mondanak ellent, de elképesztően alacsony arányszámot is produkálnak. Bár nem feltételezzük, hogy a hiányzó adatok alapján egy magas termékenységi arányszámot produkáló régió képét kapnánk, de az eddigi demográfiai és diskurzuselemzések valamivel magasabb arányszámot sejtetnek.

Ami érdekes még, az az eltérő felekezethez tartozó házaspárok igen alacsony házas korszecifikus arányszáma: ennek ismerete nélkül, ha becsülni kellett volna, azt a református és a katolikus házaspárok arányszámait között tételeznénk. Tizennégy ilyen családlapunk van, ebből tizenkettő esetén a házasságok vajszlói lakosok, egy-egy esetben pedig veji illetve hiricsi illetőségűek. Mind közül összesen öt férj élt a mezőgazdaságból: három napszámos, a másik kettő pedig földműves és kisbirtokos. A további kilenc férj között három kőművest, két szabót, egy téglást, egy bognárt, egy lakatost és egy építőipari segédet találunk. Hat házaspár esetén nem találunk egy gyermeket sem, idetartozik a három kőműves is, de közülük kettő esetében nagyon rövid ideig állt fenn a házasság, fél, illetve hat évig. Ebben a lebontásban nehéz lenne bármilyen általános szabályt megállapítani, például amíg az egyik szabónak két gyermeke született 26 év alatt, addig a másíknak négy gyermeke 6 év alatt. Amíg az egyik napszámosnak egy gyermeke született 15 év alatt, addig a másíknak három gyermeke 30 év alatt (igaz, ebből kettő házasságon kívül).

2. táblázat

Az átlagos szűlési intervallum összesítése, 1895–1930

A nő életkora	Szűlt gyermekszám	gyerek									
		1	2	3	4	5	6	7	8	9	
Összesen	2583	208	2469	2105	1082	349	138	123	91	23	48
Átlagos intervallum			24	35	39	32	28	41	46	23	48

Az átlagos szűlési intervallum (2. táblázat) meghatározása a családlapok termékenységi információinak másik feldolgozási módszere, amelyet a házasságkötés és az első szűlés, illetve az egyes szűlések között eltelt időből számítunk.³³

³³ Andorka 1988: 52–54.

Az említett kohorszokra vonatkozóan ennek az értékét is kiszámoltuk: az első kohorsz esetében a második gyermek előtt hosszabb a szülési intervallum, azt követően viszont két év körül mozog (bár a hatodik és az azutáni szülésekre vonatkozó számok egyetlen anya szülési intervallumát tükrözik). A második kohorsznál arányosan növekszik a szülési intervallum, ötödik gyermeket pedig a vizsgált nők közül senki nem vállalt. A harmadik kohorsznál az előzőekhez képest megnőtt a harmadik gyermek születése előtti intervallum, majd a negyedik gyermek előtt ez visszaesik, utána arányosan növekszik (a hetedik gyermekre vonatkozó adat itt szintén egyetlen édesanya szülési intervalluma). A fenti összeítő táblázatból kitűnik, hogy az együtt vizsgált kohorszok közös jellemzője az első gyerek késleltetett vállalása, és a későbbi szülések közötti intervallum sem fog az elsőt megelőző alá süllyedni (a táblázat nyolcadik és kilencedik gyermeke előtti időköz egyetlen családlap adata). Ezek a számok dinamikusabbak, mint amiket Andorka Rudolf Vajszló és Besence esetében kimutattott:³⁴ ez részint abból fakad, hogy nála a megfigyelt szülések száma alacsonyabb, másrészt az intervallum, bár magasabb (itt is közrejátszhat a felekezeti különbség), de jóval kiegyensúlyozottabb, mint esetünkben.

EGYKÉZŐK ÉS TÖBBGYERMEKESEK

Jeleztük, hogy a családlapok száma kevés, így a fenti eredmények *önmagukban* igazolnák a népi írók félelmeit, de ez esetben ugyanúgy leszűkíténénk a vizsgálati fókuszot, ahogy ők tették. A mélyebb elemzés érdekében a gyermekek száma szerint rendeztük a családlapokat. Az elsőként vizsgált gyermektelenek körébe 20 házaspár került: ezeknél – adataink szerint – sem a házasság ideje alatt, sem azt megelőzően egyetlen gyermek sem született. A 20 házasságból tíz esetében a házasságkötés megkötésére az első vizsgálati kohorsz időkeretén belül, tehát 1895 és 1899 között került sor, míg nyolcnál 1905 és 1909 között, tehát azon házások közül, akiknek a családlapja felhasználható és az 1900 és 1904 közötti kohorszba tartozik, csupán két esetben találunk gyermektelen házasságot. Feltehető, hogy a 20 gyermektelen házaspár közül 11 esetében a férj ismert foglalkozása vagy kisbirtokos, vagy potenciálisan kisbirtokos, lévén kisbirtokos segítő családtagja. A feleségek ezekben az esetekben kivétel nélkül mind kisbirtokosok leányai, érvényesítve a „suba a subához, guba a gubához” elvét. További négyenél, bár a férj se nem kisbirtokos, se nem kisbirtokos segítő családtagja, de a feleségek szintén kisbirtokosok leányai: tehát az „egyse” 20 esetből 15 alkalommal olyanoknál jelentkezett, ahol a feleség apja kisbirtokos volt.

A férjek kora a házasság megkötésekor 18 és 38 év között mozgott, de a 38 éves férj kiugró példa, rajta kívül 31 éves volt a legidősebb. A házasfelek életkora közötti eltérés – egy 14 éves korkülönbséget leszámítva – szintén nem

³⁴ Andorka 2001a: 41.

radikális, tíz év korkülönbség alatti, és ezek között is legtöbbször egy év az eltérés, két esetben a feleség javára. A családlapokból úgy tűnik, hogy mindezek a házaspárok a gyermekvállaláshoz nemcsak hogy megfelelő életkorban voltak, de jó anyagi háttérrel is rendelkeztek. Őt olyan esettel találkozunk, amikor a gyermekvállalás elmaradásának oka a feleség korai halála lehetett: ezeknél bár meglehetősen eltérő a házasság időtartama, de csak egyetlen olyan van közöttük, ahol a házasságon belül nem is születhetett volna gyermek, mert annak időtartama négy hónapot sem tett ki (feltéve, ha nem számolunk a házasságot megelőző megtermékenyüléssel). A még kiskorú ara halál oka hashártyagyulladás volt, ami kutatásunk szempontjából mindenesetre gyanúra adhat okot. A 20 gyermektelen házaspár közül kettő volt olyan, ahol a házasságok vallása római katolikus, a többi esetében mind a férj, mind a feleség református vallású volt.

Összegezve a gyermektelen házaspárok adatait, azt látjuk, hogy rájuk nézve érvényesek voltak a sokszor felemlített vádak: mind életkoruk, mind gazdasági hátterük lehetővé tette volna, hogy gyermeket vállaljanak, és alkalmasak voltak arra, hogy az ő példájukon keresztül a vallást összefüggésbe hozzák a gyermekvállalási gyakorlattal.

34 családlapunk van, ahol a házasoknak egyetlen gyermekük született, tehát a szó klasszikus értelmében véve egykéztek: közülük tízen házasodtak meg 1895 és 1899 között, tizennégyen 1900 és 1904 között, szintén tízen 1905 és 1909 között. Ezek közül 20 családlapnál látjuk, hogy a férfi foglalkozását tekintve kisbirtokos vagy kisbirtokos segítő családtagja (igaz, egy esetben a férj szolga állapotú, míg apja kisbirtokos volt), de feleségük esetében nem tapasztaljuk a gyermekteleneknél megfigyelhető homogenitást: a 20 kisbirtokosi családból való férj közül tizennégynek volt a felesége kisbirtokos leánya. Ugyanakkor tíz esetben találunk olyat, hogy a feleség bár kisbirtokos leánya, férje kovács, földműves vagy napszámos.

A férjek kora házasságkötésükkor 18 és 34 év között mozgott, a feleségeké 16 és 28 év között. A korkülönbséget illetően nem voltak nagy eltérések, a legnagyobb különbség a két házaspár közötti tíz év, és arra is találunk példát, hogy a feleség idősebb volt a férjénél. Gönczi Ferenc a somogyi egykék kapcsán felveti, hogy általában azok a családok álltak meg egy gyermek vállalásánál, ahol az elsőszülött fiú volt:³⁵ ez alapján feltételezhetnénk, hogy relatíve több azon egygyermekesek száma, ahol fiú van, és lényegesen kevesebb azoké, ahol kizárólag egy lány született. Vizsgált családjainknál ez a szempont minden bizonnyal nem játszhatott szerepet, mivel 18 családlapunk van, ahol az egyetlen gyermek leány és 16, ahol fiú. Mindez úgy is igaz, hogy három fiúgyermek is meghalt fentiek közül csecsemő- vagy kisgyermekkorában (a lányok közül csak egy). Az egygyermekes 34 család közül két olyan házaspárt találunk, akik nem református vallásúak voltak.

Az egygyermekes családok adatait összegezve is elmondhatjuk, hogy a családlapon szereplő adataik után a gyermekvállalásokhoz életkori és anyagi adottsá-

³⁵ Gönczi 1925: 135.

gaik optimálisak voltak, az egyetlen utód megszületése után befejezték a családbővítést, és közülük négy család még akkor sem vállalt újabb gyermeket, mikor fiuk vagy lányuk meghalt.

Kétgyermekes családról 33 családlapot sikerült összeállítanunk. Ezek közül 13 olyan, ahol a házasság 1895 és 1899 között, 12 olyan, ahol 1900 és 1904 között és nyolc olyan, ahol 1905 és 1909 között kötötték. Házasságkötésekor a legfiatalabb férj 18 éves, a legidősebb 35 éves, míg a legfiatalabb feleség 16 éves, a legidősebb 30 éves volt. Három esetben a szülők közötti korkülönbség meghaladta a tíz évet.

A 33 kétgyermekes családfő közül 17 volt kisbirtokos vagy annak segítő családtagja, míg a többiek között találunk hivatalnokot, lelkészt és kocsmároszt egyaránt. 15 család esetében látjuk, hogy kisbirtokos vagy kisbirtokos segítő családtagja volt a férj és kisbirtokos leánya volt a feleség, három esetben találkozunk olyan házassággal, ahol a férj továbbra is kisbirtokos vagy kisbirtokos segítő családtagja, míg felesége vagy egy kovács, vagy egy földműves, vagy egy napszámos leánya volt. Egyetlen esetben fordult elő, hogy középbirtokos a feleség apja, az ő lányát a vajszlói református lelkész vette feleségül. Három olyan kétgyermekes házassággal találkoztunk, ahol a feleség apja kisbirtokos volt, míg veje vagy kocsmáros, vagy kőműves.

Érdeemes megnézni az elsőszülött gyermek nemét: a kétgyermekesek esetében vajon szerepet játszott, hogy fiú vagy leánygyermekük születik először? A 33 családból 18 esetben fiú volt az elsőszülött, és négy olyan esettel találkozunk, amikor a második gyermek az első halálát követően született, de az elhalt gyermekek ezekben az esetekben csecsemőkorúak voltak, így nem állíthatjuk, hogy kifejezetten az ő haláluk miatt vállaltak a szülők még egy gyermeket, tehát alapvetően a kétgyermekesek gyermekvállalási hozzáállásában sem játszott számottevő szerepet, hogy fiú vagy leánygyermekük született-e.

Mivel kifejezetten a házas korszpecifikus termékenységi arányszámot vizsgáljuk, ezért a kétgyermekesek körébe emeltük azokat a házasságokat is, ahol a házasságot megelőzően is született már gyermek, ha azt a későbbi férj magáénak ismerte el, mivel a gyermek így utólag törvényessé vált. Az egyik esetben azt tapasztaljuk, hogy a második gyermek születésére bő egy évvel a hároméves korában elhunyt elsőszülött halála után került sor, de az őt követő harmadik közös (de házasságban születtként csak második) gyermek születését nem előzte meg a közvetlenül előtte született gyermek halála. Mivel ebben a kapcsolatban mindegyik gyermek fiú volt, a harmadik fiú születését szintén nem a fiúgyermek utáni vágy segítette elő. A másik két esetben a házasságból született gyermek megszületését nem előzte meg a korábban törvénytelen gyermek halála.

A kétgyermekes családok között – akár az egygyermekeseknél – három olyan családot találunk, ahol a házaspár nem református vallásúak voltak: két pár római katolikus, egy pedig izraelita volt. A kétgyermekesek között is, akár az előzőeknél, dominált a kisbirtokosok aránya, és a szülők házasságkötési életkora ugyanabban az időspektrumban mozgott, mint a gyermekteleneké és az egygyermekeseké.

A háromgyermekes családok száma már alacsonyabb az előzőeknél, összesen 14 ilyen családlapot sikerült összeállítanunk. A szülők közül hárman 1895 és 1899 között, heten 1900 és 1904 között, négyen pedig 1905 és 1909 között esküdtek. A férfiak közül házasságkötésükkor a legfiatalabb 18, a legidősebb 41 éves volt,³⁶ nőknél a legfiatalabb 16, a legidősebb pedig 36 éves volt. A házaspárok közötti korkülönbséget illetően szintén nincsenek nagy eltérések: a legnagyobb különbség kilenc év. Tíz esetben a férfi kisbirtokos vagy kisbirtokos segítő családtagja, két esettől eltekintve a feleségek apja is kisbirtokos. Egyetlen olyan esettel találkozunk, amikor a kisbirtokos apa földműveshez adta leányát.

A háromgyermekes családok körében már tetten érhető a kiesett gyermek pótlása: a 14 családból kizárólag három esetben állíthatjuk biztosan, hogy a gyermekek megszületése nem függött attól, hogy az előző életben maradt-e vagy sem, és ezek közül csak az egyik esetében volt elsőszülött a fiú, tehát kizárólag ebben az esetben mondható el százszázalékosan, hogy tudatosan vállaltak három gyermeket. Ahol lány az elsőszülött, ez szintén feltételezhető, de konkrétumokat nem tudhatunk. Egy másik esetben a második gyermek halálát követően tíz évvel született még egy gyerek: a gyermekvállalás motivációja ebben az esetben is sokféle lehet. A háromgyermekesek között nyolc olyan esettel találkozunk, amikor első gyermek halálát követően született meg a második: ezek közül két esetben igen rövid a két szülés közötti intervallum (10, illetve 12 hónap), tehát itt bizonyos, hogy a kieső gyermeket pótolták a másodikkal; a további hat esetben ez nem kizárható, de a két szülés közötti intervallum ezt nem erősíti meg. A háromgyermekesek közül fennmaradt két további esetben kijelenthetjük, hogy a szülők egykéztek: második gyermek vállalására az első halála, míg harmadik gyermek vállalására a második halála után került sor, ugyanakkor az előző gyermek halála és a következő születése között esetenként akár három-négy év is eltelt.

A háromgyermekesek között – egy római katolikus házaspárt leszámítva – kizárólag református vallású szülőkkel találkozunk, habár idővel az egyik házaspár unitáriusnak tért át (azok, akiknél fentebb biztosan állítottuk, hogy a gyermek megszületése nem függött az előző életben maradásától). A háromgyermekesek között egy olyan házaspárt találtunk, ahol a legelső gyermek a házasságot megelőzően született, míg az utolsó (házassági kötelékből harmadik, de az apa elismerésével negyedik) gyermek születése kilenc évvel követte az öt megelőző gyermek születését. A négy gyermek mindegyike fiú volt, és a feldolgozott anyakönyvek egyikében sem találtunk elhalálozásukról bejegyzést.

A további családokat – alacsony számuk miatt – együtt tárgyaljuk. A fennmaradt családlapok között három négygyermekes, négy ötgyermekes és egy-egy hat-, hét- és kilencgyermekes találmunk. Közülük öt pár házasodott 1895 és 1899 között, egy 1904-ben és három 1905 és 1909 között. A legfiatalabb férj 23 éves, a legidősebb 37 éves volt; a legfiatalabb ara 16 éves múlt, a legidősebb pedig

³⁶ Sajnos a helyi anyakönyvezési gyakorlat miatt nem áll módunkban elkülöníteni az első és nem első házasságkötéseket.

27. A házasfelek közötti korkülönbség egy és 14 év között mozgott. A családfők közül itt csupán ketten kisbirtokos segítő családtagjai, de rajtuk kívül, bár földműves állásúak, még ketten kisbirtokosok fiai.

Habár a háromnál több gyermekesek esetében a gyermekvállalás időbeli megoszlását tekintve elég sokféle megoldással találkoztunk, kifejezetten egyik családról sem állapíthatjuk meg, hogy egykezett volna, mert ha több esetben volt is arra példa, hogy az elhunyt gyermeket egy másikkal pótolták, olyan családlapot nem találtunk, ahol a szülők vizsgált termékenységi időszakának végére kizárólag egyetlen gyermek maradt volna életben. Az ebben a körben vizsgált szülők közül csupán egy pár római katolikus és egy izraelita.

* * *

A családrekonstitúciós elemzés tanulságait összegezve elmondhatjuk, hogy a gyermekvállalás az 1895 és 1909 között házasultak körében a vajszlói anyakönyvi kerület településein az anyagi háttértől független. Éppolyan arányban képviselték magukat a gyermektelenek között a kisbirtokosok, mint az egy-, két- és háromgyerekesek között, és a házasultak életkora is mindvégig hasonló kereteken belül mozgott. Viszonylag sok volt a gyermektelen házaspár: a témával a korban foglalkozók számára ők találó példái lehettek az önző, erkölcstelen és mindeközben anyagiak terén nem szűkölködő házaspároknak. Természetesen forrásainkból nem derülhet ki, hogy vajon ez igaz volt-e rájuk, és hogy mennyi lehetett közülük az olyan, akiknek biológiai okokból eleve nem születhetett gyermekük, vagy hogy szerettek volna gyermeket, de egy esetleges korábbi magzatelhajtás vagy egyéb ok miatt erre nem volt módjuk. Az egykezők száma a vizsgált lapok alapján szintén magas, de ahogy fentebb utaltunk rá, a felhasználható családlapok alacsony száma inkább egy áttekintéshez nyújt alapot, és korántsem alkalmas arra, hogy a vajszlói kerületre és pláne az ormánsági egykezésre vonatkozóan vonjunk le belőle végletes következtetést. A vizsgált egykezőket egyáltalán nem befolyásolta, hogy az egyetlen gyermek milyen nemű, ellentétben például a Gönczi által feltárt somogyi gyakorlattal. Ugyanakkor látjuk, hogy a többgyermekesek a vizsgált időszakban abszolút többségben vannak, sokan vállaltak két-három gyermeket is, és a több gyermekkel megáldottak között is aránylag kevesen vannak azok, akik a második vagy a harmadik gyermeket azért vállalták, mert az előző elhunyt, s így biztosították maguknak azt az egyet, aki örökölt.

Ugyanakkor valószínűsíthetjük, hogy az itt vizsgált házaspárok túlnyomó többsége élt a születésszabályozás valamilyen módszerével. Azonban látjuk, hogy ez az eljárás a gazdasági helyzettől független: erkölcsi kérdésnek viszont, úgy gondoljuk, a legkevésbé sem lehet tekinteni. A családlapok tanulmányozása, de az egész ormánsági egykezés kérdéskörének a vizsgálata is arra mutat rá, hogy a gyermekvállalás a korban fokozatosan igényességi kérdéssé vált: hogy ki hány gyermeket vállalt, már inkább attól függött, hogy ki hány gyermeket tudott úgy felnevelni, hogy

annak a gyermeknek a megélhetéséhez és boldogulásához mennél több feltételt biztosítani tudjon. Úgy gondoljuk, hogy ezen a ponton, ennek a kérdésnek a vizsgálatával ragadható meg a gyermek mint érték jelentésének megváltozása. Amit Gönczi Ferenc még megbotránkozva konstatált,³⁷ vélhetően ekkor vált igénnyé, és kezdte el lassan átalakítani a gyermekvállalásról való gondolkodást.

FORRÁSOK

Magyar Nemzeti Levéltár Baranya Megyei Levéltára (MNL BML)

XXXIII.1. Polgári anyakönyvek másodpéldányai. Vajszlói anyakönyvi kerület:

Vajszlói születési anyakönyvek másodpéldányai, 1895–1930.

Vajszlói házassági anyakönyvek másodpéldányai, 1895–1909.

Vajszlói halotti anyakönyvek másodpéldányai, 1895–1980.

Híricsi halotti anyakönyvek másodpéldányai, 1951–1962.

Kisszentmártoni halotti anyakönyvek másodpéldányai, 1951–1965.

Páprádi halotti anyakönyvek másodpéldányai, 1951–1966.

Vejti halotti anyakönyvek másodpéldányai, 1951–1977.

The Church of Jesus Christ of Latter-day Saints egyház családkutató honlapján fellelhető anyakönyvek. <https://familysearch.org/pal:/MM9.3.1/TH-1951-20642-14068-15?cc=1452460&wc=M935-895:1393094944#uri=https%3A%2F%2Ffamilysearch.org%2Frecords%2Fwaypoint%2FM944-7CZ%3An1657436411%3Fcc%3D1452460> – utolsó letöltés: 2013. november. 15.

Vejti születési anyakönyvek másodpéldányai, 1895–1898.

Vejti házassági anyakönyvek másodpéldányai, 1895–1898.

Vejti halotti anyakönyvek másodpéldányai, 1895–1898.

HIVATKOZOTT IRODALOM

Andorka Rudolf 1981: A gyermekszám alakulásának társadalmi tényezői paraszti közösségekben (XVIII–XIX. század). *Ethnographia* (92.) 1. 94–110.

Andorka Rudolf 1988: *A családrekonstrukciós vizsgálat módszerei*. Budapest.

Andorka Rudolf 2001a: Az ormánsági születéskorlátozás története. In: Faragó Tamás (szerk.): *Gyermek, család, történelem. Történeti demográfiai tanulmányok*. Budapest, 30–57.

³⁷ „Az egyke gyermek nevelése egészen más, mint a többi gyermeké. Különösen kirívó az ellentét, ha a régi szokásokat vetjük össze az egyke nevelésének módszerével. [...] Az anya divatos, párnás ágyban szüli gyermekét. [...] Szépen, módosan járattják. [...] A szobában a helye. Ott senyved. [...] Megverésről, büntetésről alig lehet szó” (Gönczi 1925: 139).

- Andorka Rudolf 2001b: Adalékok az ormánsági „egyke” történetéhez Vajszló és Besence református anyakönyveinek családrekonstrukciós vizsgálata alapján. In: Faragó Tamás (szerk.): *Gyermek, család, történelem. Történeti demográfiai tanulmányok*. Budapest, 58–100.
- Braun Róbert 1992: A hivatalos statisztika. In: Téglás János (szerk.): *Elfogy a magyarság? A Nyugat ankétja (1933–1934)*. Budapest, 52–56.
- Erdei Ferenc 1973: *Parasztok*. Budapest.
- Féja Géza 1980: *Viharsarok*. Budapest.
- Gönczi Ferenc 1925: Az „egyke” a somogyi nép szokásaiban s lelkivilágában. *Társadalomtudomány* (5.) 3. 131–142.
- Gyáni Gábor 2006: *Hétköznapi élet Horthy Miklós korában*. Budapest.
- Harsányi Gréte 1992: Egyke. In: Téglás János (szerk.): *Elfogy a magyarság? A Nyugat ankétja (1933–1934)*. Budapest, 42–51.
- Klinger András 1996: *Demográfia*. Budapest.
- Kodolányi János 1963: A hazugság öl. Memorandum Huszár Károlyhoz, a képviselőház alelnökéhez. Budapest, 1927. In: Kodolányi János – ifj. Kodolányi János: *Baranyai utazás*. Budapest, 16–47.
- Kodolányi János 1975: Szép Zsuzska. In: Kodolányi János: *Szép Zsuzska*. Budapest, 7–98.
- Kovács Imre 1989: *A néma forradalom*. Budapest.
- Krász Lilla 2003: *A bába történeti szerepváltozása a 18. századi Magyarországon*. Budapest.
- Livi-Bacci, Massimo 1999: *A világ népességének rövid története*. Budapest.
- Magyarország helységnévtára különös tekintettel az állami anyakönyvi kerületek beosztására*. Budapest, 1895.
- A Magyar Korona országainak helységnévtára, 1898*. Budapest, 1898.
- Magyarország helységnévtára, 1933*. Budapest, 1933.
- Malthus, Thomas Robert 1982: Tanulmány a népesedés törvényéről. In: Semlyén István (szerk.): *Népességrobbanás – egyke*. Bukarest, 61–214.
- Némedi Dénes 1985: *A népi szociográfia 1930–1938*. Budapest.
- Pezenhoffer Antal 1924: Az „egyke” oka és ellenszerei (A „Társadalomtudomány” körkérdése). *Társadalomtudomány* (4.) 1. 11–44.
- Szabó Zoltán 1986: *A tardi helyzet*. Budapest.